OILA MUHITIDA BILINGVIZM JARAYONINING KECHISHI VA UNING BOLALAR NUTQIGA TA’SIRI

Miraxmedova Mexrangiz Dilmurod qizi
Qo’qon davlat universiteti Psixologiya yo’nalishi 1-kurs magistri
mexrangizmiraxmedova88@gmail.com

Anotatsiya: Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda bilingvizm jarayonining kognitiv rivojlanish va idrok jarayonlariga ta’siri ilmiy-psixologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda erta yoshdagi bolalarda ikkala tilni o‘zlashtirish bosqichlari, oilaviy muhitning lingvistik xususiyatlari hamda «bir ota-ona bir til» tamoyilining ahamiyati yoritib berilgan. Shuningdek, ikkinchi tilni o‘rganishdagi ijtimoiy-madaniy omillar, motivatsiya va nutqiy faollikning pasayish sabablari ilmiy manbalarga tayanib ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: bilingvizm, ikki tillilik, kichik maktab yoshi, kognitiv rivojlanish, nutq faoliyati, etnolingvistik mezon, monoetnik oila, bi-etnik oila, pedagogik ta’sir, shaxs identikligi.

Ikki tillilik (bilingvizm) kichik maktab yoshidagi (7–11 yosh) bolalarning idrok va bilish jarayonlariga juda kuchli hamda ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, erta rivojlanish davrida ikki dilda so‘zlashuvchi bolalarda nutq yoki fikrlash jarayonlarida biroz sekinlashuv ko‘zga tashlanishi mumkin bo‘lsa-da, maktab yoshiga yetib ular aqliy salohiyat va o‘quv muvaffaqiyatlari bo‘yicha o‘z tengqurlarini ko‘pincha ortda qoldiradilar.

1979-yildan boshlab to bugungi kungacha maktabgacha yoshdagi bolalarga ona tili va o‘zga tilni (rus, o‘zbek) o‘qitish muammosi O‘zbekiston olimlari, metodistlari, psixologlarining tadqiqot obyekti hisoblanadi (F.R.Qodirova, R.M.Qodirova, G.X.Jumasheva, D.R.Babayeva, D.Abdurahimova, L.R.Mirjalilova, N.Sh.Nurmuhammedova va boshq.).[1] Barcha tadqiqotchilar bola nutqini hamda uning taraqqiyotini alohida ajratib emas, aksincha kattalarning bolaga ko‘rsatadigan pedagogik ta’siri bilan doimiy uyg‘unlikda o‘rganadilar. Mazkur yondashuv tamomila o‘rinlidir, zero, fandagi keng qamrovli izlanishlar so‘zlarni o‘zlashtirish va ijtimoiy muloqotni bir-biriga chambarchas bog‘liq jarayonlar ekanligini isbotlaydi. Shu bilan birga, nutqni rivojlantirish yuksak ijodiy jarayon bo‘lib, u hech qachon o‘z-o‘zidan kechmaydi, balki maxsus asosga tayanadi. Jamiyatning ko‘p madaniyatli bosqichida ikki tillilik fenomenini tahlil etish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Inson nutqi xalqning o‘z erki va salohiyatini namoyon etish ko‘zgusidir. Bilingvizm millatlararo chegaralarni yo‘qqa chiqarib, jamiyat aholisi o‘rtasida uzviy muloqotni yo‘lga qo‘yadi. Tilshunoslikda «bilingvizm» va «ikki

[1] Babayeva D.R. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi. – T.: «Barkamol fayoz mediya» nashriyoti, 2018. – 11-b.

tillilik» atamalari bir xil vaznli tushunchalar o‘rnida keladi. Ushbu birliklar talqinini manbalarda har xil talqin ko‘rinishida uchratamiz. Masalan, ta’riflardan birida, bilingvizm ikki tilni yaxshi bilishdir va bu ikkala til ham haqiqatan ham tez-tez aloqa qilish uchun ishlatiladi.[2] Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning butun ta’lim faoliyati qat’iy ravishda muayyan maqsadga yo‘naltirilgandir.

Birinchidan, o‘quvchilar mutolaa, yozuv hamda hisob-kitob ko‘nikmalarini egallashlari, shuningdek, arifmetika, ona tili, tarix, geografiya, tabiatshunoslik va geometriyaning boshlang‘ich asoslaridan yetarlicha salmoqli hajmda bilim toplashlari lozim.

Ikkinchidan, bolaning zehniy darajasi va idrok etishga bo‘lgan ishtiyoqi kengayadi hamda kamolotga erishadi.

Uchinchidan, bilish jarayonlarining o‘sishi natijasida zexniy rivojlanish yuzaga keladi. Faol va mustaqil ijodiy faoliyatiga bo‘lgan layoqat shakllanadi hamda, nihoyat, ta’lim olishga bo‘lgan intilish, o‘qishga nisbatan mas’uliyatli munosabat va bilishning yuksak omillari boyib boradi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning bilish jarayonlarini va ularning faoliyatdagi taraqqiyotini quyidagicha tavsiflaymiz. Kichik maktab davrida o‘qish faoliyati bilan shug‘ullanish, jumladan, moddiy narsalarning har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning o‘sishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda asosan farq qila olish, ko‘rish va eshitish sezgilari.[3] Bugungi kun jamiyatida zamonaviy oilalarning o‘z farzandlariga ona tili bilan bir qatorda rus va ingliz tillarini ham puxta o‘rgatishga bo‘lgan intilishi tobora ortib bormoqda. Ular farzandlarining ko‘p tilli muloqot muhitida erkin harakatlanishini xohlamoqdalar. Bu holat biz tadqiqotchilar va amaliyotchilar oldiga kichik maktab yoshidagi bolalarda ikkinchi tilni o‘zlashtirishga ta’sir etuvchi psixologik hamda pedagogik omillarni chuqur o‘rganish vazifasini qo‘ymoqda. Ahamiyat beradigan bo‘lsak, agar o‘quvchi guruhdagi tengdoshlari va o‘qituvchisini yoqtirsa, u dastlab chet tilida o‘yinlar o‘ynashga katta ishtiyoq bildiradi. Biroq, oralik vaqt (masalan, bir yil) o‘tgach, ota-onalar farzandining tilni amaliy qo‘llash darajasida keskin ijobiy o‘zgarish kuzatilmaganini payqaydilar. Ha, bola muayyan she’r yoki qo‘shiqlardagi ayrim so‘zlarni eslab qolgan, hatto bir nechta tayyor iboralarni yoddan aytishi mumkin. Lekin amaliyotda ko‘ramizki, bola hali yangi grammatik birikmalar tuzishni hamda eshitgan fikrini mustaqil idrok etib, tushunishni to‘laqonli o‘rganmagan bo‘ladi.

Tarixiy va zamonaviy tajribaga nazar tashlasak, oila davrasida qarindoshlar hamda do‘stlar bir-biri bilan chet tilida muloqot qilishgan. Bolalar muayyan kunlarda, odatda, «bir shaxs - bir til» oltin tamoyiliga tayangan holda hayot kechirishgan. Ular deyarli ko‘p vaqtini chet tilli tarbiyachi (uydagi repititor) bilan o‘tkazib, u bilan muloqot qilish orqali til muhitiga kirib borishgan. Tadqiqotlarimiz va kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, sof chet tili muhitiga tushgan bola o‘zida

[2] Mengliyev B., Tojiyeva G. Tilshunoslikka kirish. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2006. – 486-b.
[3] Котырло В.К. Развитие волевого поведения у дошкольников. – Киев: «Радянська школа», 1971. – С. 179–182 (284 с.).

boshqa muloqot tanlovi yo‘qligini anglab yetadi: u yo ushbu tilni jadal egallab tengdoshlari jamoasiga kiradi, yoki muloqot maydonidan chetda qoladi.

Boshlang‘ich maktab yoshidagi bola bunday hayotiy vaziyatda bir xil natijaga erishish uchun (masalan, vaqtni bilish yoki zarur manzilga borish yolini xushmuomalalik bilan so‘rash uchun) turli tillarda turlicha usul va iboralarni qo‘llash lozimligini tezda anglab oladi. Bolaning chet tilini qisqa fursatda o‘zlashtirishi nafaqat uning ruhiy-kognitativ moslashuvchanligi bilan bog‘liq (aks holda, ona tilida xatosiz yozish ko‘nikmasini egallash nega bunchalik murakkab kechadi?). Bizningcha, bu yerdagi eng muhim omil tilni o‘rganish ehtiyoji bola uchun birlamchi hayotiy zaruratga aylanadi va kattalar duch keladigan boshqa ijtimoiy «ehtiyojlar» bilan raqobatga kirishmaydi. Chunki voyaga yetgan insonlar uchun moddiy ta’minot, maishiy muammolar hamda ijtimoiy me’yorlarga moslashish birinchi o‘ringa chiqadi. Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirgan holda, bizning diqqat-e’tiborimiz, eng avvalo, bolalarda bilingvizm (ikki tillilik) jarayonining shakllanishiga qaratiladi. Zotan, ikkinchi tilning birinchi (ona) tili bilan qaysi yosh bosqichida va qanday muhitda tutashishi tilni o‘zlashtirishning tub mohiyatini belgilab beruvchi hal qiluvchi omildir.

O‘z izlanishlarimizda tayanayotganimizdek, Yu.Protasova ta’kidlaganidek, uch yoshgacha bo‘lgan davrda bolalar tomonidan ikkala tilning birday egallanishi haqida so‘z yuritilsa, uch yoshdan so‘ng yetakchi hamda ikkinchi darajali tilni o‘zlashtirish jarayoni kechadi. 16 yoshdan keyin esa, asosan, ikkinchi tilni o‘rganish hodisasi namoyon bo‘ladi. Ikkinchi dildagi nutqni egallash ko‘rsatkichi bolalarning ta’lim muassasasi muhitida muayyan tilni qanday «salmoqda» qabul qilishiga hamda tengqurlari bilan qaysi tilda muloqot o‘rnatishiga qarab farqlanadi.

Kuzatishlarimiz va psixologik tahlillarimiz shuni ko‘rsatadiki, bolalardagi tabiiy bilingvizm holatini inobatga olgan holda, ikkinchi tildan foydalanish jarayoni bir tilli oilalarda ham, ikki tilli oilalarda ham kuzatilishini anglash lozim. Bolaning ikki tilliligi, tabiiyki, ikki millatli oilaviy muhitda o‘z-o‘zidan kamolotga erishadi. Biroq, bir qator murakkabliklarga qaramay, monoetnik oilalarda ham ota-onalar farzandini tug‘ilgandanoq ikki tilda (masalan, ota-onadan biri ona tilida, ikkinchisi esa xorijiy dilda so‘zlashish orqali) tarbiyalash va ikkala tilda ham yetuk shaxs qilib kamolga etkazish imkoniyatiga egadirlar. Bunday oilalarda bolalarning ikki tilliligining rivojlanish tabiatidagi farqlar shubhasiz kuzatiladi, shuning uchun biz ularni etnolingvistik mezonga ko‘ra har xil turlar deb hisoblaymiz: ikki etnik yoki bir etnik ikki tillilik.[4] Ikki tilli ijtimoiy muhitda bolalarda bilingvizm hodisasi turlicha ko‘rinish hamda bosqichlarda kamolotga erishadi. Tahlillarimiz shuni ko‘rsatadiki, agar oiladagi lingvistik muhit jamiyatdagi ikki dil bilan uyg‘unlashsa, bilingvizmni shakllantirish uchun g‘oyat qulay zamon va imkoniyatlar vujudga keladi ayniqsa, har ikkala til ham jamiyatda bir xil yoki teng huquqli nufuzga ega bo‘lsa. Biroq amaliyotda bunday holatlar kamdan-kam uchraydi, chunki tillar ijtimoiy munosabatlarda turlicha e’tibor va nufuzga egadir.

O‘z tadqiqotimizda ilgari surayotganimizdek, kontaktsiz va kontaktli bilingvizm sharoitida bir xil til birikmalarini o‘zaro qiyoslash tillar o‘rtasidagi ta’sir

[4] Protasova Yu.Yu. Deti va bilingvizm: Metodicheskoye posobiye. – M., 2004. – S. 194.

mexanizmlarini chuqur va keng ko‘lamda tahlil etishga hamda ularning o‘ziga xos mohiyatini yoritishga xizmat qiladi. Mukammal shakllangan bilingvizmda bolaning til tuzilishini ongli ravishda idrok etish va idrok salohiyati yuqori bo‘lib, bu keyinchalik xorijiy tillarni o‘zlashtirishda, tarjimonlik ko‘nikmalarini shakllantirishda va ikki tilli savodxonlikni rivojlantirishda tayanchni yuzaga keltiradi. Shuni alohida ta’kidlashimiz joizki, erta rivojlanish bosqichida ikki tilli bolalarda kognitiv funksiyalarining o‘sishida biroz sekinlashuv kuzatilsa-da, maktab yoshiga kelib ular aqliy va kognitiv rivojlanish borasida o‘z tengqurlarini ortda qoldiradilar hamda yuqori akademik muvaffaqiyatlarga erishadilar. Migratsiya va emigratsiya sharoitida esa bolada ota-onaning ona tilini saqlab qolishining ijtimoiy-madaniy omillari hali to‘liq ochib berilmagan.

Ikki tilli muhitda o‘sayotgan bola erta yoshidanoq nafaqat nutqiy vositalar, balki madaniyatlar o‘rtasida ham ongli tanlov qila boshlaydi. Shu sababli, biz bolalardagi bilingvizmni tadqiq etish va shakllantirishda jarayonning barcha qirralari o‘rtasidagi muvozanat va uyg‘unlikni e’tiborga olishimiz o‘ta muhimdir. Chunki bu o‘rinda ikki til, ikki madaniyat va ikkita etnik guruh o‘rtasidagi chambarchas aloqa mavjud. Ikki millatli oilada o‘sayotgan bola so‘zlashuvchilardan nafaqat ikki tilni, balki ikkala xalqning madaniy qadriyatlarini ham o‘zlashtiradi.

Jamiyatda faol qo‘llanilmaydigan dildagi nutqiy harakat va ishtiyoq bolaning yoshi ulg‘aygani sari tobora suyulib boradi. Masalan, rus-ingliz bilingv bolalarida ingliz tili muloqoti «ota, ona o‘g‘il, qiz» munosabatlari doirasidagi tor ijtimoiy rol bilan chegaralanadi va vaqt o‘tishi bilan yanada torayadi. Buning tub sababi shundaki, bir tilli jamiyatda shaxsning ijtimoiy rolu asosan asosiy madaniyatga tegishli bitta tilda kommunikativ harakatlarni amalga oshirishga yo‘naltirilgandir. Bola amaliyotda (bog‘chada, hovlida, shifoxonada, do‘konlarda va b.) o‘ziga tanish tillardan biri atrofidagilar tomonidan qo‘llanilmayotganini erta anglab yetadi, bu esa unda ushbu tilda muloqot qilish ehtiyojiga nisbatan ikkilanish va shubha uyg‘otadi. Hatto uyda ham uning doimiy roli faqat ikkita segmentdan birida - ota bilan muloqotda emas, balki onam bilan (yoki aksincha) amalga oshiriladi, agar ikki tilli ta’lim «bir ota-ona» tamoyiliga asoslangan bo‘lsa. - bir til»[5].

Kichik maktab yoshidagi bolalarda bilingvizm (ikki tillilik) va uning kognitiv rivojlanishga ta’sirini tahlil qilish jarayonida quyidagi muhim ilmiy-amaliy xulosalarga kelindi:

- Kognitiv va intellektual ustunlik: erta ontogenez davrida (3–6 yosh) ikki tilli bolalarda nutq va fikrlash sur’atida muayyan sekinlashuv yoki moslashuv kechikishi kuzatilsa-da, kichik maktab yoshiga (7–11 yosh) kelib ular aqliy salohiyat, kognitiv moslashuvchanlik va o‘quv fanlarini o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari bo‘yicha bir tilli tengdoshlaridan sezilarli darajada o‘zib ketadilar.
- Pedagogik va ijtimoiy muloqot uzviyligi: bola nutqining shakllanishi o‘z-o‘zidan kechadigan jarayon emas. U kattalarning maqsadli pedagogik ta’siri hamda ijtimoiy muhitdagi o‘zaro hamkorlik bilan chambarchas bog‘liqdir.
- Rol repertuari va til motivatsiyasi: ko‘p tilli muhitda o‘sayotgan bola tildan foydalanish zaruratini va uning ijtimoiy nufuzini juda erta anglaydi. Agar

[5] Zabelina N.A. Ikki tillilik haqida. Til va madaniyatlararo muloqot nazariyasi. 2007. No 2. S. 14-19.

oilada o‘rgatilayotgan ikkinchi til bolani o‘rab turgan ijtimoiy muhitda faol qo‘llanilmasa yoki faqat tor bir rol («ota,ona -o‘g‘il,qiz») bilan cheklansa, bolada ushbu dilda muloqot qilish motivatsiyasi va faolligi pasayib boradi.

- Shaxs va madaniy identiklik: bilingvizm shunchaki ikki tildagi so‘zlar bazasini egallash emas, balki ikki madaniyat, qadriyat va fikrlash tarzini birlashtiruvchi, bolada madaniyatlararo bag‘rikenglik (tolerantlik) hamda boy ijtimoiy moslashuvchanlikni shakllantiruvchi murakkab psixolingvistik jarayondir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Babayeva D.R. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi. – T.: «Barkamol fayoz mediya» nashriyoti, 2018. – 11-b.
2. G‘oziyev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. — T.: Noshir, 2011. – 287-b.
3. Zabelina N.A. Ikki tillilik haqida. Til va madaniyatlararo muloqot nazariyasi. 2007. No 2. S. 14-19.
4. Zalevskaya A.A., Medvedeva I.L. Ta’lim ikki tilliligining psixolingvistik muammolari: Darslik. – Tver: Tver davlat un-t, 2002. – 194 b.
5. Zavyalova M.V. Ikki tillilikdagi nutq mexanizmlarini o‘rganish (Litva-rus ikki tillilari bilan assotsiativ eksperiment asosida) // Vopr. tilshunoslik. – 2001. – 5-son.
6. Zherebilo T.V. Lingvistik atamalar lug‘ati. – Nazran: Pilgrim, 2010. – 486 b.
7. Котырло В.К. Развитие волевого поведения у дошкольников. – Киев: «Радянська школа», 1971. – С. 179–182 (284 с.).
8. Mengliyev B., Tojiyeva G. Tilshunoslikka kirish. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2006. – 486-b.
9. Protasova Yu.Yu. Deti va bilingvizm: Metodicheskoye posobiye. – M., 2004. – S. 194.